

КУЛІШІВКА В ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРАФІКИ Й ОРФОГРАФІЇ

У статті розглядаються етапи становлення української правописної системи, основні ознаки фонетичного принципу правопису П. Куліша, роль кулішівки в історії української графіки й орфографії.

Пантелеймон Олександрович Куліш, автор близько 50 томів наукових, публіцистичних та художніх праць, дбаючи про розвиток української освіти, створив український фонетичний правопис, який названо його ім'ям – кулішівка.

Зачинателі нової української літератури (І.П. Котляревський та ін.) дотримувалися в основному старого історико-етимологічного принципу орфографії, що ґрунтувався на церковнослов'янській графіці, хоч, безперечно, вносили в нього певні зміни.

Перша спроба організувати український правопис на фонетичному принципі належить О. Павловському, який у своїй „Грамматике малороссийского наречия” (1818 р.) теоретично обґрунтував використання цього принципу для української літературної мови. Згідно з правописом О. Павловського, в українському письмі закріплювалася літера *і* для передачі звука [i] будь-якого походження, а також

написання *дж*, *дз* для передачі дзвінких африкат [дж], [дз], що є нормативним у сучасній українській літературній мові [1, 30-31].

Правопис О. Павловського, хоч і відіграв позитивну роль у становленні сучасної української орфографії, однак передбачав передачу українського звука [и] через *ы* (сыла, колы, сынъ), йотованого [е] через *ѣ* (немаѣ, моѣ), йотованого звука [о] та буквосполучення *ьо* через *іо*: у іого, веріовку, сіюгодні тощо. У зв'язку з цим правопис О. Павловського дістав негативну оцінку сучасників, зокрема М.О. Максимовича, який у статті „О правописании малороссийского языка” [8, 153-180] намагався обґрунтувати необхідність збереження для української мови історико-етимологічного правопису, що передбачав використання російського громадянського алфавіту з іншим звуковим значенням деяких літер, а також доповнення його надрядковими знаками.

Правопис М. Максимовича був дуже складним і незручним для користування. Наприклад, для передачі українського звука [ї] у ньому використовувалося аж п'ять

знаків: ѣ, ѓ, е, љ, и. Тому цей правопис майже не знайшов прихильників на східноукраїнських землях: жоден з визначних українських письменників не друкував своїх творів цим правописом. Проте він поширився на західноукраїнських землях, зокрема на Закарпатській Україні правопис М.О. Максимовича з певними видозмінами зберігся аж до 1945 року.

Незважаючи на поширення на західноукраїнських землях церковнослов'янської графіки з традиційним історико-етимологічним правописом, тут також з'являються спроби писати за фонетичним принципом. Так, 1837 р. у Будапешті було видано збірку творів трьох західноукраїнських письменників М. Шашкевича, Я. Головацького, І. Вагилевича „Русалка Дигѣстровая”, у якій вперше на Західній Україні вводилася до літературного вжитку народна мова, а сама збірка була

надрукована гражданським шрифтом з дотриманням правописної системи на фонетичній основі [1, 32].

Протягом 50-70-х років XIX ст. на східноукраїнських землях поступово формується правописна система, близька до сучасної. Важливу роль у її становленні відіграв П.О. Куліш, який першим почав писати українською мовою наукові праці, чим заклав основи української наукової мови.

„Кулішівкою” були написані двотомне зібрання фольклорно-етнографічних матеріалів „Записки о Южной Руси” (1856 – 1857) та „Грамотка” – український буквар і читанка (Петербург, 1857 р.). Пізніше цей правопис був використаний у журналі „Основа”, який видавали у 1861 – 1862 рр. у Петербурзі В. Білозерський, М. Костомаров і П. Куліш.

Т.Г. Шевченко високо оцінив значення „Записок” для України і порадив видавцеві перетворити їх на часопис. Зокрема, у листі до М. Лазаревського з Новопетровського укріплення 22 квітня 1857 року він писав: „Як побачиш Куліша, поцілуй його за книги, що він мені подарував, а особливо за „Записки о Южной Руси”. Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав...” [10, 155]. А прочитавши „Грамотку” П. Куліша, Тарас Шевченко у „Щоденнику” від 10.12.1857 р. записав: „Как прекрасно, умно и благородно составлен этот совершенно новый букварь. Дай Бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый свободный луч света...” [7, 54].

Правописна система П. Куліша передбачала послідовне вживання літери *i* на позначення звука [i] з ѣ (осінь, літо, сіно) та на місці давніх *o*, *e* у новоутворених закритих складах (жінка, піч), а також на місці йотованого [i] (Вкраїна, моїх, тихої). Була усунута з абетки літера *ы*. Замість неї на позначення звука [u] писалася літера *и* (синь, лисиця). Роль апострофа виконувала буква ъ (п'ять, розв'язав), позначаючи роздільну вимову звуків. Ця літера писалася і в кінці слів після приголосних (сміхъ).

Звук [e] послідовно передавався літерою *e* (дуже, сестра).

Літера *є* вживалася лише після м'яких приголосних в іменниках середнього роду (весілле, третє), а після голосних – літера *e* без відзначення на письмі йотації звука [e] (гуляе, думаешъ).

Відновлено літеру *ѣ* на позначення буквосполучень *йо*, *ьо* (ѣму, слѣзою, тѣхнув).

Проривний звук [ɣ] передавався латинською буквою *g* (гуля, дзига).

Дієслівне буквосполучення *-ться* позначалося як *-тьця* і *-тця* (вертаютьця, вернетця, всміхнетьця), а *-шся* – через *-шця* і *-сця* (одібьешся, вітаєсся) [3; 4].

Як бачимо, П. Куліш намагався запровадити фонетичний принцип і щодо правопису приголосних звуків, зокрема у дієсловах, наслідуючи в цьому частково О. Павловського, П. Гулака-Артемівського та ін.

Прагнення П. Куліша до фонетизації позначилося і на правописі префіксів *рос-* і *роз-*, які вживалися паралельно (роскажуть, розчервонітися).

Отже, кулішівка відзначалася дещо зайвою фонетизацією, що відбилося у написанні деяких морфем (морфемі писалися відповідно до їх вимови).

Недоліки „кулішівки” частково було виправлено в правописі „Південно-західного відділу Російського географічного товариства” (1873), співавторами якого були визначні вчені-мовознавці П.Г. Житецький та К.П. Михальчук. З їхньої ініціативи до правопису журналу „Основа” було внесено ряд уточнень: йотований звук [i] вперше став позначатися літерою *ї*, йотований [e] – літерою *є*, у кінці слова перестали писати ъ, м'якість приголосних перед [o] стали передавати через буквосполучення *ьо* (трѣох) та ін. [1, 33-34].

Правопис журналу „Основа” тривалий час називали кулішівкою, пов'язуючи його усталення з ім'ям П.О. Куліша, оскільки саме П. Куліш, використавши надбання своїх попередників і об'єднавши їх в одній правописній системі, спопуляризував фонетичний принцип української орфографії у своїх численних виданнях, зокрема і в журналі „Основа” (Куліш завідував в „Основі” відділом критики).

Найбільшим досягненням правопису журналу „Основа” було усталення вживання літер *і*, *и* для передачі звуків української мови [*і*], [*и*] будь-якого походження.

„Кулішівка” вживалася до заборони українського друку Емським актом 1876 р., після чого був уведений правопис, що дістав назву „єрижка” [від букви *ы* (єри)]. Згодом його назвали „ярижкою”. Цим правописом було запроваджено російську вимову букв, і українське письменство змушене було послуговуватися не пристосованим до фонетичної та граматичної системи української мови історико-етимологічним російським правописом.

Слід зазначити, що починаючи з 80-х років XIX ст., зокрема після видання у Львові 1886 р. двотомного „Малорусько-німецького словаря” Є. Желехівського і С. Недільського, у західноукраїнських землях поступово поширюється новий правопис, який започаткував цей словник. Він дістав назву „желехівка” (від імені автора словника). Желехівка була в основному трансформованою кулішівкою. З 1895 р. вона була запроваджена у школах Галичини й Буковини, причому в Галичині функціонувала аж до 1922 р., а частково і до 1939 р., тобто до возз’єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Після втрати чинності Емського указу у 1905 – 1914 роках стали вживати „грінчевичівку”, яка, по суті, була трохи зміненою кулішівкою.

Питання про українську правописну систему постало знову у зв’язку з виданням 4-томного „Словаря української мови”, підготовленого і виданого Б. Грінченком у 1907 – 1909 рр. у Києві.

Російська академія наук, відзначивши словник Б. Грінченка премією імені М. Костомарова, 1907 р. спеціально розглянула правописні системи, вживані в українському письменстві того часу, і, відхиливши правопис Є. Желехівського, дійшла висновку, що найдоцільнішим для цього словника є фонетичний правопис, який використовувався в журналі „Основа” та в інших виданнях (так звана кулішівка) [1, 36-37].

В обговоренні питання про український правопис взяв участь і сам автор словника Б.Д. Грінченко, який, закликаючи до усунення розбіжностей між західноукраїнською і східноукраїнською правописними системами, обґрунтував необхідність виробити сталі норми української графіки й орфографії. Зокрема, Б. Грінченко рішуче виступив проти вживання у правописі Є. Желехівського літери *ї* після м’яких приголосних, роздільного написання зворотної частки *ся* від дієслів і теоретично довів доцільність вживання апострофа на позначення роздільної вимови твердих приголосних перед йотованими, що й було послідовно запроваджено в його славнозвісному „Словарі української мови”.

Таким чином, кулішівка заклала основи нового, саме українського правопису, який спирався на живу, розмовну мову українського народу. П. Куліш, аби довести, що українською мовою можна писати не тільки вірші й оповідання, а й наукові праці, почав друкувати в „Основі” „Історію України від найдавніших часів”. У листі до О. Милорадович ще 1837 р. письменник писав: „...живе німець по-німецьки, турок по-турецьки, англічанин по-англійськи і москаль по-московськи. Тільки наш брат, українець, носить навиворот свою одержу” [2, 15-16].

Письменник-просвітитель писав про слово як про „великий Божий дар”, добре розуміючи значення мови в житті народу. У „Зазивному листі до української інтелігенції”, який був відповіддю на сумнозвісний Емський указ про заборону української мови, П. Куліш закликав забути про класове розмежування в ім’я збереження рідного слова – „скарбниці нашого духу” [5, 407].

Пантелеймон Олександрович Куліш ставився до мови не лише як ужиткового засобу спілкування, а як до самобутньої культурної цінності, прагнув зберегти українську мову українською, і в цьому його величезна заслуга перед українським народом. Довгий час роль Пантелеймона Куліша в історії українського правопису

замовчувалася. Навіть у чинних підручниках з сучасної української літературної мови для вищих навчальних закладів не згадується кулішівка, хоч кулішівкою, із незначними змінами, послуговуємося і нині в українській графіці й орфографії. Фонетичний принцип правопису, популяризований П. Кулішем, відіграв дуже важливу роль у становленні сучасної української правописної системи.

Література

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1991. – 231 с.
2. Відоняк Надія. Пантелеймон Куліш, Тарас Шевченко і часопис „Основа” // Дивослово. – 2004. – № 12. – С. 15-16.
3. Куліш П. Граматка. – СПб. – 1857.
4. Куліш П. Граматка. – СПб. – 1861.
5. Куліш П. Зазивний лист до української інтелігенції // Твори: У 2 т. – К.: Наук. думка, 1998. – Т. 1. – С. 406-407.
6. Куліш П. Передне слово до громади. Погляд на українську словесність // Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т.2.
7. Лазарева Валентина. Творчість П. Куліша як джерело національно-культурного відродження // Укр. мова і л-ра в школі. – 2005. – № 4. – С. 53-55.
8. Максимович М.О. О правописании малороссийского языка // Киевлянин. – 1842. – Кн. 2. – С. 153-180.
9. Творчі та ідейні шукання П.О. Куліша в контексті сьогодення: Зб. наук. праць. – К., 2000.
10. Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 6 т. – К., 1964. – Т. 6. – С. 155.